

УДК 792.73(477)

Сергій ДУМАСЕНКО,
кандидат мистецтвознавства, доцент
кафедри культурології
Херсонського державного університету

ОСОБЛИВОСТІ ВАР'ЄТЕ-ЖИТТЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається діяльність вар'єте Харкова, Києва та Одеси. Висвітлюються особливості екстер'єру та інтер'єру закладів, художньої складової вистав, менеджменту.

Ключові слова: естрада, вар'єте, кафешантан, репертуар, артист, менеджмент.

В статье рассматривается деятельность варьете Харькова, Киева и Одессы. Освещаются особенности экстерьера и интерьера заведений, художественной составляющей представлений, менеджмента.

Ключевые слова: эстрада, варьете, кафешантан, репертуар, артист, менеджмент.

The article deals with the variety shows activity of Kharkiv, Kyiv and Odesa. Author analyses the specification of exterior and interior of the establishments, art element of performances, management.

Key words: variety, variety shows, cafe shantants, repertoire, artist, management.

Постановка проблеми. Соціокультурна ситуація в українських містах наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття характеризувалася становленням індустрії дозвілля. Серед великого розмаїття розважального продукту вагоме місце належало закладам естрадно-театрального спрямування – кафешантанам, вар'єте, кабаре та театрам мініатюр. До появи останніх основними осередками дивертисментного мистецтва були вар'єте. В історії вітчизняної видовищної культури даним закладам належить вагома роль, оскільки саме на підмостках вар'єте народжувався новий вид мистецтва – естрада.

У вітчизняній культурологічній та мистецтвознавчій науці тема дореволюційної естради є малодослідженою, тому українське естрадознавство потребує свого детального вивчення. У попередніх розвідках автором розглянуто історію багатожанрових розважальних закладів, окреслено їх роль у

видовищно-розважальній індустрії Російської імперії, проаналізовано художній рівень вистав, висвітлено особливості акторської майстерності та специфіку творчого почерку окремих артистів тощо [1; 2; 3]. У даній статті досліджується діяльність вар'єте Харкова, Києва, Одеси, що, власне, і визначило мету наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з кінця XIX століття, в Україні щороку відкривалося близько десяти нових вар'єте. За підрахунками Є. Кузнецова, у 1907 році в Російській імперії нараховувалося близько півсотні шантанних естрад, за п'ять років їх число збільшилося вдвічі [4, с. 276]. Найбільш бурхливим вар'єте-життям серед українських міст відзначалися Харків, Одеса, Київ. У кожному з них протягом року приблизно діяло 3-5 кафешантанів-вар'єте. За кількістю закладів вони поступалися лише Москві та Петербургу. Щодо художніх характеристик вистав та загалом рівня навколошантанної інфраструктури, то обидві столиці Російської імперії мало чим могли похизуватися перед великими провінційними центрами (чого, звичайно, не можна сказати про драматичне мистецтво, рівень якого між провінцією та столицями значно різнився).

Підприємці великих культурних центрів України вкладали чималі кошти в розвиток дозвіллевої галузі. Кожне місто мало свої специфічні риси в царині вар'єте-мистецтва, власних «героїв», заклади-бренди.

Вар'єте-життя Харкова кінця XIX – перших двох десятиліть XX ст. нерозривно пов'язане з ім'ям Віктора Жаткіна. Завдяки його плідній діяльності в царині розважального мистецтва Харків входив до п'ятірки міст Російської імперії з розвиненою ресторанно-концертною індустрією. З 1892 року В. Жаткін займався кафешантаним бізнесом. За його керівництва місцеві вар'єте ««Буфф» та «Тиволи» набули такої популярності, що про яку-небудь конкуренцію з ним (В. Жаткіним. – С. Д.) не могло бути й мови» [5, с. 19]. Антрепренер не скупився ангажувати дорогих артистів, при цьому віддаючи перевагу вітчизняним виконавцям, дбав про розмаїття, видовищність номерів. «У саду «Тиволи» чудова програма. Треба віддати належне В. Жаткіну: це

людина, котра не жалкуючи ні грошей, ні зусиль щороку презентує все кращу і кращу програму», – писала преса [6, с. 22].

У сезоні 1909-1910 рр. В. Жаткін вирішив відійти від естрадно-ресторанного бізнесу і зосередитися на опереті, для чого придбав харківський Малий театр. Попередні ж дітища антрепренера, театр-сад «Тиволи» та вар'єте «Буфф», були продані «Южно-Харьковской артеле официантов», під керівництвом якої продовжили успішне функціонування.

Але недовго В. Жаткін перебував осторонь кафешантанного життя, відкривши у вересні 1911 року новий театр-вар'єте «Вилла-Жаткин». Щодо його архітектурних особливостей та дизайну інтер'єру головний редактор журналу «Дивертисмент» зазначав: «3-го вересня (1911 рік. – С. Д.) у Харкові відбулося урочисте відкриття нового театру-вар'єте “Вилла-Жаткин”. Без перебільшення можна сказати, що у жодному місті Росії, якщо не враховувати московського “Яра”, немає і подібності того, що підніс харківській публіці її давнішній розважальник В.В. Жаткін. Після “Яра” нововідкрита “Вилла-Жаткин” посідає безсумнівно перше місце. Це в повному сенсі слова палац-вар'єте. Розкішне художнє оздоблення глядацької зали з колосальною сценою, на якій артисти здаються ліліпутами, сяяння засліплюючих лампів, багате убрання окремих кабінетів, прекрасний вхід, прикрашений гарними статуями – все це справляє сильне враження. У перші дні харків'яни губилися у цьому диво-театрі, настільки незвичною їм здавалася подібна розкіш та краса» [7, с. 22].

У Харкові протягом декількох років даний заклад не мав собі рівних, а в імперських масштабах поступався лише одиницям. В огляді місцевих вар'єте читаємо: «Перше місце, як завжди, належить популярній “Вилле-Жаткин”. Чудова програма, до складу якої входить усе найкраще в жанрі “вар'єте”, бездоганне ведення справи, розкішне приміщення цілком відповідають твердженню про “Виллу-Жаткин”, як про друге після судаковського “Яра” вар'єте в Росії» [8, с. 28]. Режисером та завідувачем художньої частини в «Вилле-Жаткин» був Йосип Хржановський – відомий на теренах Російської

імперії кафешантанний діяч (декілька сезонів був директором київського «Шато-де-Флер»). Залежно від пори року вистави відбувалися у зимовому палаці та літньому саду. У 1913 році В. Жаткін, «не задовольняючись своїм великим театром, спорудив новий, виключно для вистав кабаре» [9, с. 27]. Усе вищесказане робило жаткінський «розважальний комплекс» привабливим для глядача різної вікової категорії, високого та середнього достатку, з особливими мистецькими запитами та естетичним смаком: «“Вилла-Жаткин” відвідується публікою досить добре. Серед відвідувачів спостерігається великий контингент сімейної публіки, котра до цього часу ставилася до шантану доволі стримано і майже не відвідувала театрів-вар'єте. Ця обставина є чи не найкращим доказом тієї довіри, яку встиг вселити Жаткін з перших днів своєї оновленої діяльності» [7, с. 22].

Історія ресторанної естради Києва рясніє чималою кількістю назв закладів. Тут, як і в інших великих містах України, тривала постійна конкуренція театрів-вар'єте. «Поточний рік (1908. – С. Д.) ознаменувався боротьбою двох кафешантанів. На початку року “Шато-де-Флер” відзначався і кращою програмою, і підбором артистів (насамперед слід виділити Надію Плевицьку. – С. Д.), утім наприкінці сезону “Олимп” затьмарив його» [10, с. 3].

Найстарішим «розважальним комплексом» Києва був сад «Шато-де-Флер», який діяв з початку 80-х років XIX ст. На території саду, окрім звичних невеличких естрад, розташовувалися критий та літній театри, кафе, ресторан. У 1914 році до керівництва «Шато-де-Флер» став В. Дагмаров, котрий кардинально відновив сад. За його антрепренерства «Шато-де-Флер» функціонував таким чином: протягом дня на відкритій сцені демонструвалися виключно атракціонні номери, що були розраховані на смаки публіки, яка наповнювала сад за вхідними квитками (акробати, жонглери, дресирувальники та ін.); близько опівночі розпочиналася основна програма у критому театрі. В. Дагмаров належав до числа тих керівників, які були цілковито компетентними у справах естрадно-ресторанного бізнесу. За його безпосередньої участі тривало відновлення «Шато-де-Флер», складалася

розважальна програма; раціонально стали працювати всі об'єкти саду. Про небайдуже ставлення антрепренера до справи говорить той факт, що він особисто роз'їжджав крупними центрами Російської імперії та ангажував артистів [11, с. 21]. Усі старання В. Дагмарова виявилися немарними: «Справи “Шато” блискучі. Натовп переповнює і театр, і сад» [12, с. 20].

Відпочинок просто неба приваблював киян, зокрема, своїми літніми естрадами міг похвалитися і Алексєєвський парк. Божена Вітвіцька у статті, присвяченій театральній культурі Києва, писала: «До останнього місця переповнений щодня і відкритий театр Алексєєвського парку. Ця простора, дуже чиста дерев'яна будівля, з драпіровками замість вхідних дверей, з просвітами між боковими стінами та дахом. <...> А на сцені, як заведено в усіх вар'єте, виступають салонні еквілібристи, дитина-феномен, куплетисти, танцівники тощо.

Керує театром “трудова спілка”. Звучить такий титул переконливо і навіть ідейно. Але криється за ним звичайне об'єднання трьох підприємців, яким бабуся ворожить. Надто високі для вар'єте ціни, від 3 руб. 50 к., нікого не зупиняють» [13, с. 587].

До відносних довгожителів естрадно-розважального життя Києва належить вар'єте «Аполло», яке було засновано в 1909 році панамі Прокоф'євим, Федотовим, Вальбергом та Подкіним. Вар'єте відразу оволоділо симпатіями киян і, поступово розвиваючись, невдовзі «вийшло на рівень першокласного кафешантану» [14, с. 33]. 1910 року сталася пожежа, яка знищила заклад майже вщент. «Невдовзі на місці будівлі, що згоріла, здійснюється новий театр “Аполло”, який за розмірами, розкішшю та зручностями залишив далеко позаду решту київських театрів цього типу» [14, с. 33]. Дирекція вар'єте також дбала про насиченість програм, їх загальний рівень. На підмостках «Аполло» виступали як провідні артисти Російської імперії (Сокольський, Тамара), так і відомі зарубіжні виконавці.

Провідником одеської дореволюційної ресторанної естради був театр-вар'єте «Северный», що діяв при однойменному готелі. Стрімко завойовувати

симпатії публіки «Северный» почав з 1901 року – часу, коли до керівництва вар'єте стала «Южно-русская артель официантов в Одессе». Відтоді на адресу закладу часто лунали схвальні газетно-журнальні відгуки. З плином часу позитивний характер рецензій динамічно нарощувався. «Наплив постійної публіки (у “Северный”. – С. Д.) – краще мірило успіху програми», – читаємо в журналі «Современный театр и шантан» за 1906 рік [15, с. 6]. У публікації 1909 року зазначалося: «“Северный” як і завжди високо тримає прапор свого мистецтва та наживає величезні гроші. Кожний артільник цієї установи ризикує в найближчому майбутньому зробитися рантьєром (особи, які живуть за рахунок прибутків, що одержуються з капіталу, зокрема, нерухомості, цінних паперів. – С. Д.) і притому солідним рантьєром» [16, с. 6]. У 1914 році преса писала: «Кращим шантаном в Одесі справедливо вважається “Северный”» [17, с. 19].

Своїм виникненням вар'єте зобов'язане відомому організатору артільей М. Левицькому та Т. Прещепенку, ініціатору ідеї артїлі, її незмінному старості. У квітні 1901 року група пайовиків, що налічувала 20 осіб, узяла в оренду готель «Северный» і «вступила у боротьбу з доволі серйозним на той час суперником, кафешантаном у “Гранд-Отеле”» [18, с. 14]. «Северный» не лише витримав конкуренцію, а й узяв першість серед подібних закладів Одеси. «На думку знавців, важко знайти шантан, у якому були б настільки вдало підібрані номери, як тут!», – відгукувалися газетярі про вистави «Северного» [17, с. 19]. Зразковою постановкою програми вар'єте багато в чому було зобов'язане смаку та досвіду свого режисера Ф. Кубчишена. Слід зупинитися і на іншому чиннику, що позитивно впливав як на окремі сегменти програми, так і на діяльність закладу в цілому. Щороку кількість учасників артїлі зростала і вже 1911 року вона становила 40 осіб. Збільшення числа пайовиків позначалося і на бюджеті закладу, що, у свою чергу, відбивалося на художньому рівні вистав. «Без перебільшення можна сказати, що за ці 10 років (1901-1911. – С. Д.) “Северный” бачив усе найкраще, що з'являлося у царині мистецтва вар'єте обох півкуль» [18, с. 15]. Таке піклування дирекції про відвідувачів даного

кафешантану коштувало великих грошей – програма обходилася більше 15000 рублів на місяць (оренда п'ятикімнатної квартири в центрі Одеси коштувала на початку ХХ століття 50 рублів) [17, с. 19].

Про появу ж перших кафешантанів у Південній Пальмірі дізнаємося зі статті «Спогади одесита», що була надрукована у журналі «Дивертисмент» у 1907 році. Автор пише, що «у 1882 році у Міському саду почалися концерти чудового оркестру Едуарда Ленка. У нашому теперішньому Міському саду є ще “ленківські” артисти. Тоді музика в Міському саду перебувала у приватних руках, у власника ресторану в саду пана Брунса та К. Попри очікування музика не закріпилася і вже наступного сезону оркестр скоротили, а згодом взагалі знищили, замінивши прекрасний оркестр оркестром угорців, а з переходом саду до рук М.П. Дезірова тут з'явився Кафе-Шантан, єдиний на той час в Одесі. Почав падати дощ етуалей іноземних та доморощених, Еліза Вінклер йшла за А. Новак, сестри Рожер за Циглером, д'Оро за Флері, Паула Кортес за Волгіною тощо.

Потім шантан перейшов до З. Соколлі. До цього ж часу виникли шантани і при тодішніх Благородних Зборах і при “Гранд-Отеле”.

Справи шантану в Міському саду пішли шкереберть; у 1897 році місту набридла тяганина з несправним боржником і тутешній шантан невдовзі закрився» [19, с. 21].

Також окремі епізоди історії кафешантанів Одеси викладені у статті «Крах одеського театру “Буфф” при “Гранд-Отеле”» («Дивертисмент» 1907 р.): «Після 27 річного існування днями перестав функціонувати театр “Буфф” при “Гранд-Отеле”, що розташовувався на Херсонській вулиці. Рівно 27 років тому підприємливий Карл Кізовський на місці магазинів для сипання борошна звів великий готель, а згодом і театр при ньому. З перших же років свого існування “Гранд-Отель” завоював собі популярність, конкуруючи з іншими шантанами: Котакі при тодішніх Благородних Зборах та Сокаллі в Міському Саду. Прекрасна програма та вправне ведення справи привернули “Гранд-Отелю” увагу шанувальників шантану і цей театр відвідувався найбагатшою публікою.

Після десятирічної роботи К. Кізовський помер та «Гранд-Отель» продовжував процвітати, майже не маючи потім конкурентів. У Міському саду прогорів шантан, а вслід за ним прогорів і Котакі. Але в останні роки справи погіршилися. З одного боку, «Северный» ресторан з насиченою та першокласною програмою, з іншого, погане ведення справи і, нарешті, пані Кізовська остаточно зарвалася, взявши в оренду колишнє приміщення Благородних Зборів та влаштувавши там зимовий театр. Перебудова потребувала значних коштів, а справи погіршувалися щодня» [20, с. 7]. При «Гранд-Отеле» незабаром відкрилося нове вар'єте – «Аквариум». Та його існування не було надто тривалим, заклад закrywся весною 1908 року. Одеські газетярі були зневірені щодо успіху майбутніх антреприз при «Гранд-Отеле», оскільки «місце цього підприємства користувалося дурною славою» [21, с. 10].

Окрім вищезазначених осередків вар'єте-життя України, слід виділити київські сад «Эрмитаж», «Виллу Родэ», «Виллу Жозеф», катеринославські «Яр», «Немецкий сад», «Аквариум», «Аполло», херсонську «Одесскую гостиницу», луганський «Ботанический сад», полтавський «Пале-де-Кристал», бердичівський сад «Эльдорадо», маріупольський «Континенталь» тощо.

Висновки. Таким чином, вар'єте-життя українських міст наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття відзначалося стрімким характером розвитку. Особливого поширення шантанна естрада набула в найбільших культурних центрах України – Харкові, Києві та Одесі. Серед відомих вар'єте слід назвати «Виллу-Жаткин» (Харків), «Аполло» (Київ), «Северный» (Одеса) тощо. За естетикою екстер'єру та інтер'єру, художньою складовою вистав, особливостями менеджерської політики вони не поступалися, а іноді і перевершували найвідоміші кафешантани Москви та Петербурга.

ЛІТЕРАТУРА

1. Думасенко С. Театри мініатюр у контексті становлення видовищно-розважальної індустрії // Культура народів Причерномор'я / С. Думасенко. – 2010. – № 190. – С. 76-78.
2. Думасенко С. Одеський театр «Мініатюр» М. Лінського як основоположник театральньо-мініатюрного руху // Аркадія / С. Думасенко. – 2010. – № 1(27). – С. 34-38.

3. Думасенко С. Кафешантани та вар'єте як осередки видовищно-розважальної індустрії // Аркадія / С. Думасенко. – 2014. – № 1(38). – С. 37-42.
4. Кузнецов Е.Г. Из прошлого русской эстрады / Е.Г. Кузнецов. – М.: Искусство, 1958. – 368 с.
5. Редакция. Виктор Васильевич Жаткин // Дивертисмент. – 1910. – № 2. – С. 19-20.
6. Волин В. Харьков / В. Волин // Дивертисмент. – 1907. – № 2. – С. 22.
7. Бр. Харьков // Дивертисмент. – 1911. – № 9-10. – С. 22.
8. Турист. Харьков // Дивертисмент. – 1912. – № 9-10. – С. 28.
9. Харьков // Дивертисмент. – 1913. – № 17-18. – С. 27.
10. Росс Б. Киев / Б. Росс // Дивертисмент. – 1908. – № 12. – С. 3-4.
11. Киев. «Шато-де-Флер» // Дивертисмент. – 1914. – № 4-5. – С. 20-21.
12. Киев // Дивертисмент. – 1914. – № 6-7. – С. 20.
13. Витвицкая Божена. По театральной России. Киев / Божена Витвицкая // Театр и искусство. – 1916. – № 29. – С. 587-588.
14. Дивертисмент. – 1914. – № 1. – С. 33.
15. Наши шантаны // Современный театр и шантан. – 1906. – № 6-7. – С. 6.
16. Гамаюн. Фельетон. Альбом // Дивертисмент. – 1909. – № 10. – С. 6-7.
17. Одесса // Дивертисмент. – 1914. – № 6-7. – С. 19.
18. Редакция. Юбилей «Южно-русской артели официантов в Одессе» // Дивертисмент. – 1911. – № 2-3. – С. 14-15.
19. Г-и. Воспоминания одессита // Дивертисмент. – 1907. – № 3. – С. 21.
20. Крах одесского театра «Буфф» при «Гранд-Отеле» // Дивертисмент. – 1909. – № 5. – С. 7.
21. По театрам и увеселениям // Дивертисмент. – 1908. – № 9-10. – С. 10.